

Andrzej F. Dziuba

Stan badań nad polską teologią moralną XVII w.

Studia Theologica Varsaviensia 17/2, 280-289

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

W swoim podziwieniu i uznaniu dla szerokości poglądów Baadera W. Lambert sięga do odległej przeszłości, szukając analogii z takimi wybitnymi teoretykami duchowości, jak św. Ignacy Loyola (s. 133. 304. 310). Natomiast odczuwa się brak porównania i oceny tych poglądów w świetle dzisiejszej świadomości Kościoła. Przykładowo można wskazać na koncepcję anonimowego chrześcijaństwa, której autor bliżej nie wyjaśnia ani nie wymienia jej właściwego twórcy, K. R a h n e r a. Odnosi się wrażenie, że Lambert uważa ją za powszechnie dziś uznawaną, podczas gdy jest to tylko jedna z teorii teologicznych, która nie pokrywa się ze stanowiskiem ostatniego soboru. Wiadomo, że Rahner całą ludzkość nazywa ludem Bożym, co odpowiada myśli Baadera. Sobór jednak zacieśnił to pojęcie do Kościoła Chrystusa, a tym samym położył większy nacisk na eklezjalny wymiar chrześcijaństwa. Nieuwzględnienie tej rozbieżności prowadzi do zbyt uproszczonego wniosku, jaki sugeruje autor, że eklezjologia F. von Baadera, która swego czasu uchodziła za niezupełnie prawowierną, dzisiaj może być przyjmowana bez żadnych zastrzeżeń.

Tadeusz Gogolewski

STAN BADAŃ NAD POLSKĄ TEOLOGIĄ MORALNĄ XVII W.

Niezbędnym czynnikiem właściwego uprawiania nauki jest znajomość, przynajmniej ogólna, jej przeszłości. Bez tego nie można ani w pełni zrozumieć aktualnych problemów danej dyscypliny, ani też trafnie planować jej dalszego rozwoju. Badając teraźniejszość i wybierając myślnie w przyszłość nie wolno zapomnieć o tych, którzy życiem i wkładem swej pracy doprowadzili naukę do jej aktualnego stanu. W każdym fakcie na płaszczyźnie naukowej, choćby najbardziej odkrywczym, tkwi wiele elementów wypracowanych przez poprzednie pokolenia uczonych. Postulat badań nad przeszłością nauk teologicznych w Polsce, wysunięty w początkach XIX stulecia przez F. B e n t k o w s k i e g o († 1852), jest ciągle podejmowany przez wielu autorów aż do naszych czasów.¹ Również w odniesieniu do teologii moralnej wysuwa się konieczność gruntownego przebadania całej tradycji, a więc kierunków, idei oraz poglądów poszczególnych moralistów, aby na tej podstawie stworzyć właściwy obraz ewolucji tej dyscypliny.² Wynikiem zbyt pobieżnych i niepogłębionych badań była dość długo utrzymująca się negatywna opinia o polskiej kulturze XVII w. Podobnie w zakresie teologii zbyt łatwo przechodzono dotąd nad „epoką jezuicką” do porządku dziennego. Współczesny badacz tego okresu spotyka nazwiska i problemy zupełnie nie opracowane. Tymczasem potrzebne i celowe jest zwrócenie uwagi także na autorów mniej znanych czy mało oryginalnych, ponieważ tworzą oni określony obraz poziomu nauki danej epoki. Podejście historyczne pozwoli nie tylko lepiej wnikać w ówczesną rzeczywistość, ale umożliwi także znalezienie właściwego kry-

¹ F. B e n t k o w s k i, *Historia literatury polskiej*, t. 2, 1814 s. 473.

² Por. A. J a n s s e n, *Pour l'histoire de la theologie morale*, *ETHL* 33 (1957) s. 736; B. H ä r i n g, *Heutige Bestrebungen zur Vertiefung und Erneuerung der Moraltheologie*, *SMor* 1 (1962) s. 17. 21.; *Powołanie chrześcijańskie, Zarys teologii moralnej*, t. 1, Opole 2 (1978) s. 30 n.

terium dla odróżnienia tego, co zmienne, od tego, co niezmienne w chrześcijańskiej moralności.³

Badania nad dziejami polskiej teologii moralnej posiadają już pewien dorobek, który spełnia wysuwane od dawna postulaty badawcze w tym zakresie.⁴ Zwłaszcza teologia moralna XVII w. doczekała się wielu opracowań o różnym charakterze. Warto te osiągnięcia usystematyzować, co pozwoli na zorientowanie się w aktualnym stanie badań zarówno nad ogólnymi dziejami dyscypliny w Polsce, jak i nad poszczególnymi moralistami czy zagadnieniami tego okresu. Tego rodzaju próby były już podejmowane.⁵ Ostatnio jednak daje się zauważyć znaczne ożywienie badań nad tym etapem dziejów polskiej teologii moralnej i dlatego warto dokonać systematyzacji najnowszych osiągnięć badawczych w tej dziedzinie.

1. Opracowania ogólne

Znany mediewista M. Rechowicz zajął się dziejami tej dyscypliny w czterech artykułach omawiających historię teologii w Polsce. Przy tej okazji prostuje niektóre dawniejsze ustalenia na podstawie własnych szczegółowych badań lub opracowań innych specjalistów. W pierwszym z nich, stanowiącym syntetyczne ujęcie dziejów myśli teologicznej w Polsce, poruszył zagadnienia teologii moralnej XVII w. w minimalnym stopniu.⁶ W dwóch artykułach zamieszczonych w *Historii Kościoła w Polsce* (red. B. Kumor — Z. Obertyński) sformułował cenne uwagi natury ogólnej o teologii moralnej tego okresu. Dotyczą one szczególnie zagadnień humanizmu i ówczesnych prądów oraz ich wpływu na teologię polską, a tym samym także na teologię moralną która nie stanowiła wówczas odrębnej dyscypliny. Autor uważa Sz. S. Makowskiego za najwybitniejszego teologa XVII w., choć nie wspomina o nim jako o moralisście. Podkreśla zaangażowanie kaznodziejskie wielu moralistów (T. Młodzianowski, Morawski) oraz ocenia pozytywnie elementy ascetyczno-mistyczne w piśmarstwie teologiczno-moralnym.⁷ Podobnie w opracowaniu wkładu teologii do kultury świata wymienił wśród moralistów tylko Sz. S. Makowskiego i T. Młodzianowskiego, podkreślając zasługi tego ostatniego jako kaznodziei.⁸

³ Por. B. Häring, art. cyt., s. 17 n.; F. Greniuk, *Tomasz Młodzianowski teolog moralista*, Lublin 1974 s. 3.

⁴ Por. W. Wicher, *X. Szymon Stanisław Makowski, teolog moralista polski z XVII w.*, Kielce 1926 s. 5; J. Strojnowski, *Moralność na miarę naszych czasów*, Więź 11 (1968) nr 6 s. 79.

⁵ F. Greniuk, *Stan badań nad dziejami polskiej teologii moralnej XVII w.*, ACr 2 (1970) s. 329—341. Pewne drobne uwagi dotyczące niektórych późniejszych opracowań zawiera notatka informacyjna: J. Wicherowicz, *Z historii teologii moralnej w Polsce*, CT 47 (1977) nr 3 s. 85 nn.

⁶ M. Rechowicz, *Z dziejów myśli teologicznej w Polsce (1400—1939)*, AK 82 (1974) s. 15—34.

⁷ Tenże, *Dzieje polskiej nauki teologicznej (1506—1696)*. W: HKP, t. I cz. 2 (1974) s. 140—150. 396—404.

⁸ Tenże, *Z dziejów myśli teologicznej w Polsce (1400—1939)*. W: Wkład

W wydanych ostatnio polskich podręcznikach teologii moralnej, zgodnie ze zwyczajem, w początkowych partiach podaje się pewne wiadomości z dziejów tej dyscypliny. Opublikowany pośmiertnie podręcznik teologii moralnej fundamentalnej W. Wichra, wymienia nazwiska głównych polskich moralistów XVII w. oraz tytuły ich podstawowych dzieł. Zawiera jednak wiele błędnych dat i informacji, co wynika m. in. z niewykorzystania ustaleń innych badaczy. Na uwagę zasługuje fakt uwzględnienia także moralistów obrządku wschodniego, np. bazylianina Norolskiego.⁹ S. Witek w wydawanym podręczniku teologii moralnej bardzo krótko omawia dzieje teologii moralnej, nie czyniąc żadnych uwag o tej dyscyplinie na gruncie polskim w XVII w. Tylko pośrednio można do niej odnieść pewne informacje natury ogólnej.¹⁰

Natomiast autorzy zbiorowej edycji podręcznika teologii moralnej opartego na idei powołania poświęcają historii teologii moralnej sporo miejsca. W artykule na temat rozwoju teologii moralnej w epoce trydenckiej przy omawianiu wyodrębniania się teologii moralnej jako samodzielnej dyscypliny teologicznej podane są cenne informacje o polskiej teologii moralnej tego okresu. Podkreśla ono realizację przez polskich moralistów wymogów stawianych przez podręczniki *Institutiones morales* (Młodzianowski, Makowski) oraz włączanie do tej dyscypliny zagadnień ascetycznych i mistycznych (K. Drużbicki, M. Łęczycycki, Mikołaj z Mościsk).¹¹

Pierwszą próbę syntetycznego zarysu dziejów polskiej teologii moralnej zawiera opracowanie F. Greniuka. Autor wyróżnił następujące okresy: od początków do końca XVI w., teologia kazuistyczna, recepcja tomizmu oraz czasy najnowsze. W drugim z tych okresów zarysował najpierw sytuację ogólną podkreślając rolę uchwał soboru trydenckiego, reform studiów u dominikanów i jezuitów oraz znaczenie nowego typu uprawiania teologii moralnej poprzez *Institutiones morales*. Następnie omówił ośrodki nauczania teologii moralnej. We wszystkich uczelniach, zarówno typu wyższego jak i seminaryjnego, prowadzono specjalne wykłady z teologii moralnej jako odrębnego przedmiotu teologicznego. Z kolei zajął się piśmiennictwem teologicznomoralnym XVII i XVIII w., wymieniając wszystkich ważniejszych moralistów polskich wraz z ich krótką charakterystyką oraz podaniem polskich tytułów, miejsc i dat pierwszych wydań ich dzieł. Przytoczył także tytuły dzieł, które poruszają zagadnienia teologicznomoralne teologów nie moralistów.¹² Drugą bardziej obszerną próbę syntezy kazuistycznej w tym okresie dał J. Bajda, którego rozprawa obejmuje: początki teologii kazuistycznej w Europie i w Polsce; przegląd literatury teologicznomoralnej; wnioski i postulaty. Autor omówił najpierw genezę teologii moralnej jako oddzielnej dyscypliny teologicznej, a następnie stan Kościoła i nauczania teologicznego w Polsce XVII—XVIII w. W części drugiej przedstawił głównych polskich teologów moralistów rozpoczynając od Mikołaja z Mościsk. Przy każdym zamieścił dane biograficz-

Polaków do kultury świata (red. M. A. Krąpiec i in.). Lublin 1976 s. 345—375.

⁹ W. Wichra, *Podstawy teologii moralnej*, Poznań 1969 s. 45.

¹⁰ S. Witek, *Teologia moralna*, t. 1 cz. 1, Lublin 1974 s. 9 nn.

¹¹ *Powołanie chrześcijańskie*, dz. cyt. s. 39 n.

¹² F. Greniuk, *Zarys dziejów polskiej teologii moralnej*, RTK 22 (1975) nr 3 s. 5—21.

ne oraz omówił ich pisma. Wspomniał także dzieła autorów zagranicznych, które w tym okresie były powszechnie stosowane w nauczaniu teologii moralnej, np. *Medulla Busembauma*. Cenna jest zamieszczona na końcu dość obszerna bibliografia przedmiotu, chociaż nie została w pełni wykorzystana w samym artykule. Dotyczy to np. opracowań J. Kowalskiego. Z innych zastrzeżeń można wymienić zbyt małe uwzględnienie roli pionierów odnowy teologii moralnej w początkach XVII w., pominięcie Adama z Opatowa oraz brak konsekwencji w podaniu dat z życia poszczególnych moralistów, zwłaszcza dat ich śmierci (np. przy Grzegorz Tereckim)¹³.

2. Opracowania poszczególnych autorów

Postać Tomasza Młodzianowskiego zajął się F. Greniuk w szeregu artykułów oraz w swej rozprawie habilitacyjnej.¹⁴ Ta ostatnia dzieli się na dwie części. Pierwsza zawiera *curriculum vitae* omawianego teologa w oparciu o bogaty materiał archiwalny. Wartościowa jest także próba nakreślenia osobowości Młodzianowskiego na podstawie ówczesnych opinii o nim oraz kazań, które zawierają wiele elementów autobiograficznych. Autor dokonał też pewnych uściśleń i sprostowań odnośnie do jego spuścizny pisarskiej. W części drugiej przedstawił T. Młodzianowskiego jako teologa moralistę na tle sytuacji w katolickiej teologii moralnej w Europie zachodniej na przełomie XVI i XVII w. tj. w momencie jej wyodrębnienia się z ogólnej teologii. Zwrócił przy tym uwagę na znaczenie pionierów odnowy teologicznej (J. Azor, P. Layman, T. Sanchez, W. Figliucci, H. Henriquez), dotychczas w literaturze polskiej prawie niedostrzegane. Wskazał też na głównych przedstawicieli teologii moralnej w Polsce, zwłaszcza z zakonu jezuitów. Następnie na tak zarysowanym tle zanalizował założenia metodologiczne i formalne teologii moralnej Młodzianowskiego, jej zasady poznania (Pismo św., tradycja, magisterium Kościoła, autorytet teologów), argumentację i język podkreślając zarówno dodatnie, jak i ujemne strony. Następnie zestawiał węzłowe zagadnienia tej teologii dzieląc ją na szczegółową i ogólną. Osobno zajął się traktatem kazuistycznym, w którym Młodzianowski wypowiedział się w pełni jako teolog moralista. Na końcu załączył chronologię jego życia oraz obszerny zestaw literatury i źródeł, w tym także niedrukowanych.

F. Greniuk opublikował też artykuł poświęcony życiu, działalności i pismom Adama z Opatowa. Szczególną uwagę zwrócił na *Tractatus de sacramentis*, Cracoviae 1642 oraz *Tractatus theologicus*, Cracoviae 1644—1645, stwierdzając, że dla teologii moralnej cenniejsze są te ostatnie.¹⁵

¹³ J. Bajda, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII—XVIII wieku*. W: DTKPń t. 2 cz. 1 (1975) s. 267—307.

¹⁴ F. Greniuk, *Stan badań nad Tomaszem Młodzianowskim TJ*, RTK 16 (1969) nr 3 s. 41—48; *Tomasz Młodzianowski TJ teolog-moralista z XVII w.*, RTK 17 (1970) nr 3 s. 39—52; *Teologia moralna Tomasza Młodzianowskiego TJ na tle epoki*, RTK 20 (1973) nr 3 s. 5—24; *Tomasz Młodzianowski teolog moralista*, Lublin 1974. Por. J. Pryszmont, *Rozprawa monograficzna o T. Młodzianowskim*, CT 45 (1975) nr 3 s. 86—89; J. Wichrowicz, art. cyt. s. 86; *Tomasz Młodzianowski* PSB, t. 21, Wrocław 1976 s. 425 n.

Bardziej szczegółowe badania nad tym samym teologiem podjął J. Bereziński wzorując się na pracy F. Greniuka o Młodzianowskim. Wydaje się, że w części poświęconej życiu i działalności omawianego autora zbyt szeroko ujął sprawę szkół nowodworskich, chociaż Adam z Opatowa był bardzo związany z tymi szkołami, a nawet pełnił wielokrotnie funkcję prowizora. W odróżnieniu od Greniuka w podziale zasad poznania teologii moralnej do tradycji zaliczył zgodę Powszechnego Kościoła, Magisterium Kościoła, autorytet Ojców Kościoła, teologów, autorów scholastycznych oraz historię Kościoła. Większą wagę przypisał jego sakramentologii ogólnej i szczegółowej.¹⁶ Z punktu widzenia dogmatyki sakramentologii Adama z Opatowa zainteresował się także E. Ozorowski, nie pomijając jednak jej aspektów teologicznomoralnych oraz aplikacji praktyczno-życiowych. Szczególnie przy poruszaniu zagadnień szafarza i podmiotu sakramentu oraz próbie oceny nauki Adama z Opatowa zwrócił uwagę na elementy jego teologii moralnej.¹⁷ Podobnie ten sam autor w artykule na temat życia i twórczości innego teologa tego okresu, Piotra z Poznania, poczynił pewne uwagi o jego teologii moralnej, uznając ją za bardziej zbliżoną do teologii dogmatycznej niż do prawa kanonicznego.¹⁸ Ostatnio J. Kowalski przypomniał postać Mikołaja z Mościsk, wybitnego moralisty dominikańskiego z przełomu XVI i XVII w. Opierając się na pieczętowiec zebrany materiał archiwalnym ustalił wiele faktów z jego życia oraz uściślił dane bibliograficzne. Cenne jest podanie przy poszczególnych wydaniach sygnatur bibliotecznych i miejsc, gdzie aktualne dzieła te można odnaleźć.¹⁹ Szkoda tylko, że autor nie wskazał sygnatur rękopisów Archiwum Dominikanów w Krakowie. Nie wykorzystał też drukowanego zbioru dokumentów prowincji polskiej dominikanów oraz części tych dokumentów udostępnionych w tymże archiwum w maszynopisie.²⁰ Dalszych uzupełnień dokonał J. Kowalski w biografii tego teologa, zamieszczonym w *Polskim Słowniku Biograficznym*, gdzie krótko scharakteryzował również jego spuściznę pisarską, szczególnie podręczniki logiki oraz zamieścił obszerną literaturę.²¹ Przy tej okazji warto wspomnieć o wcześniejszym artykule tegoż autora na temat modlitwy wewnętrznej w pismach Mikołaja z Mościsk. Artykuł ten sygnalizował powiązania nurtu ascetyczno-mistycznego z teologicznomoralnym u Mikołaja z Mościsk, a jednocześnie zależność jego doktry-

¹⁵ F. Greniuk, *Teologia moralna Adama z Opatowa*, RTK 23 (1976) nr 3 s. 5—15.

¹⁶ J. Bereziński, *Adam z Opatowa teolog-moralista, XVII wieku*, Lublin 1977 ss. XXX, 385 (mps ArKUL).

¹⁷ E. Ozorowski, *Nauka Adama Opatowskiego o sakramentach w ogólności*, STV 10 (1972) nr 1 s. 55—90.

¹⁸ Tenże, *Piotr z Poznania teolog polski XVII wieku*, STV 10 (1972) nr 2 s. 105—146.

¹⁹ J. Kowalski, *Życie, działalność i spuścizna pisarska dominikanina Mikołaja z Mościsk (1559—1632)*, CzST 4 (1976) s. 147—164.

²⁰ *Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, t 1 (1225—1600), wyd. R. F. Madura, Roma 1972 ; t 2 (1603—1700), wyd. R. F. Madura (mps ArDomKr Pp 372 I—III).

²¹ J. Kowalski, *Mikołaj z Mościsk*, PSB, t. 21, Wrocław 1976 s. 128—130.

ny ascetyczno-mistycznej od teologii zachodniej.²² Pewne uwagi dotyczące twórczości teologicznomoralnej Mikołaja z Mościsk zawiera hasło opracowane przez S. Ziemskiego w słowniku filozofów polskich. Autor kładzie nacisk na zawarte w niej elementy obyczajowe i kulturowe.²³

3. Zagadnienia wybrane

Szczegółowe badanie poświęcone wybranym zagadnieniom teologii moralnej tego okresu są skąpe. Pewne wiadomości można znaleźć w opracowaniach dotyczących bezpośrednio innych zagadnień. Niemniej warto je zasygnalizować dla całości obrazu.

F. Greniuk w artykule na temat usamodzielnienia się teologii moralnej w XVII w. na Zachodzie Europy wspomniał także o wpływie tych przemian na podręczniki polskich moralistów tego okresu. Zwrócił m.in. uwagę na wypowiedź prowincji polskiej z zakonu jezuitów odnośnie do projektu „Ratio et institutio studiorum”, obowiązującego w tym zakonie od 1599 r.²⁴ Informacje o teologii moralnej w Polsce w XVII w. występują też w pracach K. Górskiego z zakresu teologii życia wewnętrznego. Autor, wybitny znawca historii duchowości polskiej, poczynił szereg odniesień do teologii moralnej, uprawianej przez wielu autorów łącznie z pisarstwem ascetycznym. Omawiając poszczególne zakony tego okresu oraz jego przedstawicieli zaznaczał często ich rolę jako moralistów (np. Mikołaja z Mościsk). Podobnie w komentarzach do wydanych przez siebie tekstów duchowości chrześcijańskiej wskazywał na powiązania nurtu ascetyczno-mistycznego z teologicznomoralnym.²⁵ Również w opracowaniach historii innych dyscyplin teologicznych pojawiają się wzmianki o teologii moralnej. M. Jabłoński, przedstawiając ówczesną teorię duszpasterstwa, naświetlił oddziaływanie teologii moralnej na praktyki życiowe i postawy moralne tak duchowieństwa jak i wiernych. Dużo miejsca poświęcił znacznieszym teologom moralistom tego okresu np. Mikołajowi z Mościsk i Samuelowi z Lublina, podkreślając praktyczność ich dzieł, które nazywa nawet podręcznikami duszpasterstwa.²⁶ Jak wiadomo przedłużeniem dzieł teologiczno-moralnych, były pisma ascetyczno-mistyczne, które w twórczości polskich moralistów stanowiły najpopularniejszy przekaz ich doktryny moralnej dla szerszego grona odbiorców. Wydaje się, że ten fakt za mało został uwypuklony przez autora artykułu. W związku z badaniem dzieł

²² Tenże, *Nauka Mikołaja z Mościsk o modlitwie wewnętrznej*, RTK 16 (1969) nr 3 s. 25—39.

²³ S. Ziemiński, *Mikołaj z Mościsk*. W: FPS, Wrocław 1971 s. 273.

²⁴ F. Greniuk, *Autonomizacja teologii moralnej w XVII w.*, RTK 19 (1972) nr 3 s. 29—55.

²⁵ K. Górski, *Dzieje życia wewnętrznego w Polsce*. W: Tysiąclecie 1 (1969) s. 321—391; *Dzieje życia wewnętrznego dominikanów polskich w XVI—XVIII wieku (Problematyka i źródła)*, STNKUL 19 (1970) s. 76—84; *Życie wewnętrzne i religijne społeczeństwa*. W: HKP, t. cz. 2 (1974) s. 115 nn.; *Teologia ascetyczno-mistyczna (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 429—471; *Duchowość chrześcijańska*, Wrocław 1978.

²⁶ M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 307—361.

kaznodziejstwa polskiego XVI—XVIII w. M. Brzozowski stwierdził, że treść kazań wielu ówczesnych moralistów, szczególnie zaś T. Młodzianowskiego i Sz. S. Makowskiego, obok nauki wiary świętej dotyczyła w zasadzie zagadnień moralnych. Treści teologicznomoralne tych kazań dają możliwość poznania ogólnych zjawisk i tendencji religijnych epoki. Mimo, że stanowiły odpowiedź na konkretne zapotrzebowania, były zbyt często przesiąknięte abstrakcyjnymi rozważaniami scholastycznymi, co powodowało ich niejasność i małą komunikatywność.²⁷

Z innego punktu widzenia ocenił postawy etyczne, w tym także teologicznomoralne, S. Jedynak w artykułach na temat etyki polskiej. Ograniczając się do ogólnych sformułowań, autor wypowiedział o niej szereg sądów negatywnych, które stanowią nie tyle wynik szczegółowych, ile raczej pewnych z góry przyjętych założeń.²⁸

Bardziej pogłębione spostrzeżenia co do ówczesnej obyczajowości polskiej zawiera praca Z. Kuchowicza, który oparł się na materiale źródłowym i uwzględnił dotychczasowe badania, przeprowadzając pewne dalsze analizy, choć nie zawsze w pełni obiektywne.²⁹ Trzeba jednak przyznać, że całościowe ujęcie obrazu polskiej kultury w tym czasie jest znacznie utrudnione z powodu bogactwa jej form i przejawów. W najnowszym opracowaniu historii nauki polskiej, pomimo pominięcia nauk teologicznych, pewne dane co do teologii moralnej XVII w. znajdują się w dwóch artykułach o odrodzeniu i baroku, zredagowanych przez wybitnych znawców tych okresów, P. Rybickiego i H. Barycza. Badacza dziejów tej dyscypliny zainteresują szczególnie uwagi o ogólnych tendencjach, które rzutowały na rozwój polskiej nauki, przostające wiele tradycyjnych ocen naszej rodzimej kultury XVI i XVII w.³⁰

Swego czasu A. Petrani, badając dzieje szkolnictwa teologicznego w Polsce, uwzględnił także nauczanie teologii moralnej, zarówno w ośrodkach akademickich jak i seminaryjnych. Teologia moralna była wykładana w ramach całości teologii scholastycznej, dopóki nie nastąpiło wyodrębnienie się poszczególnych dyscyplin.³¹ Uzupełnienie tych badań stanowi kilka nowszych artykułów o szkolnictwie w dawnej Polsce. M. Rechowicz zajął się Wydziałem Teologicznym Akademii Krakowskiej, wymieniając z bardziej znanych teologów moralistów wielokrotnego rektora tej uczelni Adama z Opatowa oraz jej profesora

²⁷ M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI—XVIII)*. W: DTKP, t. 2 cz. 1 (1975) s. 361—429.

²⁸ S. Jedynak, *Etyka polska od Galla Anonima do Kadłubka*, SF 17 (1973) nr 1 s. 31—52; *Staropolskie wzory osobowe (Trzy nurty w etyce polskiej późnego odrodzenia)*, tamże, nr 5 s. 173—195; *Etyka polska od Konarskiego do Kołłątaja*, tamże nr 10 s. 33—47.

²⁹ Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII—XVIII w.*, Łódź 1977.

³⁰ P. Rybicki, *Odrodzenie*. W: HNP, t. 1 (1970) s. 197—436; H. Barycz, *Barok*. W: HNP, t. 2 (1970) s. 7—290.

³¹ A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*. W: Tysiąclecie 1 (1969) s. 255—321.

Sz. S. Makowskiego.³² L. Piechnik przedstawił nauczanie teologii moralnej, w tym również w uczelniach jezuickich.³³ Obok szkoły jezuickiej znaczną rolę odegrała szkoła dominikańska, której poświęcony jest artykuł R. Świętochowskiego. Oprócz ogólnych wiadomości dotyczących nauczania teologii i teologii moralnej, zawiera wykaz szkół filozoficzno-teologicznych (XVI—XVIII w.) oraz *hekatontis* pisarzy zakonu kaznodziejskiego. Zestawienia te dają w miarę dokładny obraz dominikańskich ośrodków nauczania wraz z ich profesorami.³⁴ Specyficzny sposób uprawiania teologii moralnej w szkole franciszkańskiej poddał analizie H. Błażkiewicz, wykorzystując rękopiśmienne materiały pochodzące zasadniczo z zakonu braci mniejszych. Całość nauczania w tej szkole była oparta na systemie filozoficzno-teologicznym Jana Dunska Scota. Na tym tle autor poszerzył m.in. problematykę systemów moralnych w wykładach lektorów franciszkańskich.³⁵ Odnosi się jednak wrażenie, że autor darzy zbytnią sympatią szkolnictwem bernardynów. Omówiono też nauczanie teologii, a tym samym teologii moralnej, u karmelitów, paulinów, kanoników regularnych oraz innych szkół zakonnych nieco późniejszych.³⁶ Opracowania o charakterze raczej informacyjnym stanowią swoistego rodzaju kompendium wiedzy o nauce i nauczaniu teologii we wszystkich podstawowych ośrodkach teologicznych w Polsce. Cechuje je jednak pewna jednostronność. Np. przy opisie szkoły karmelitańskiej uwzględniono tylko karmelitów bosych, co mimo uwag wyjaśniających nie wydaje się słuszne. Dostrzega się różnice w zakresie wykorzystania źródeł archiwalnych i rękopiśmiennych. Niektórzy autorzy poprzez nagromadzenie wielu źródeł zakonnych zatracili szersze spojrzenie. Cenne natomiast są informacje na temat powiązań poszczególnych szkół i kierunków teologicznych w różnych zakonach.

Dużą wartość dla badań nad dziejami polskiej teologii moralnej ma-

³² M. Rechowicz, *Wydział Teologiczny Akademii Krakowskiej w XVII i XVIII w.* W: DTKP, t. 2 cz. 2 (1975) s. 9—30.

³³ L. Piechnik, *Akademie i uczelnie jezuickie*, tamże, s. 51—103. Por. B. Natonowski, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrolersyjna w XVII—XVIII wieku*, tamże t. 2 cz. 1 (1975) s. 87—221.

³⁴ R. Świętochowski, *Szkolnictwo dominikanów*, tamże, t. 2 cz. 2 (1975) s. 221—287. Por. J. A. Spież, *Dominikanie w Polsce*. W: *Chrześcijańska odpowiedź na pytanie człowieka*, Warszawa b.r.w. (ok. 1972) s. 9—51.

³⁵ H. Błażkiewicz, *Szkoła franciszkańska*. W: DTKP, t. 2 cz. 2 (1975) s. 287—367.

³⁶ O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*. W: tamże s. 367—391; H. Czerwień, *Szkoła paulińska*, tamże s. 527—539; H. D. Wojtyńska, *Nauka i nauczanie u kanoników regularnych (na przykładzie Kongregacji Bożego Ciała)*, tamże; s. 451—509; H. Z. Leszczyński, *Z dziejów kolegium prowincjalnego cystersów w Mogile*, tamże s. 413—451.

ją katalogi i wykazy rękopisów w poszczególnych bibliotekach czy archiwach. Przykładem tego typu opracowań może być wykaz zbiorów biblioteki seminarium duchownego w Lublinie opublikowany przez H. D. Wojtyską.³⁷ Z katalogów obejmujących tylko dzieła teologicznomoralne należy wymienić pracę P. Cz. Bosaka o zbiorach biblioteki klasztoru dominikanów w Krakowie.³⁸

W ostatnim okresie powstał na KUL szereg prac dyplomowych o teologii moralnej w XVIII w. na gruncie polskim.³⁹ Rozprawy te pozostają niestety w maszynopisach przechowywanych w archiwum uczelni. Tymczasem warto byłoby ogłosić je drukiem choćby we fragmentach, zwłaszcza że dotyczą pewnych szczegółowych zagadnień i to u przedstawicieli innych dyscyplin teologicznych oraz zajmują się polskim etosem i moralnością pojętą w szerokim sensie.

*
* *
*

Dokonany przegląd odnośnej literatury pozwala stwierdzić, że dorobek badaczy nad polską myślą teologicznomoralną XVII wieku jest dość znaczny i stanowi duży wkład do całości badań nad polską nauką i kulturą tego okresu. Prace historyków polskiej teologii moralnej przyniosły wiele ustaleń co do głównych tendencji i idei typowych dla rodzimej obyczajowości. Szereg jednak zagadnień nadal oczekuje na wyczerpujące i poprawne metodologicznie opracowania. Postulat podjęcia dalszych badań dotyczy zarówno opracowanych już częściowo jak i innych problemów.

W badaniach tych należy w szerszym stopniu wykorzystać źródła i materiały rękopiśmienne przechowywane nie tylko w archiwach krajowych, ale i zagranicznych. Szczególnie trudno dostępne są materiały zgromadzone w seminariach diecezjalnych, zwłaszcza ze względu na brak odpowiednich katalogów. Udostępnienie tych zbiorów pozwoliłoby

³⁷ H. D. Wojtyska, *Katalog rękopisów biblioteki seminarium duchownego w Lublinie*, ABMK 28 (1974) s. 221—283; 29 (1974) s. 157—221; 30 (1975) s. 133—195.

³⁸ P. Cz. Bosak, *Moralia w bibliotece rękopisów dominikanów krakowskich*, CT 40 (1970) nr 1 s. 131—136.

³⁹ E. Kozakiewicz, *Etos szlachcica polskiego w XVII wieku na podstawie „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, Lublin 1972 (mps ArKUL); W. Charuk, *Moralność polska XVII wieku według pism Krzysztofa Opalińskiego*, Lublin 1972 (mps ArKUL); R. Sierakowski, *Moralność polska i postulaty jej odnowy w pismach ks. Piotra Skargi*, Lublin 1972 (mps ArKUL); W. Bratko, *Problematyka moralna w twórczości Łukasza Górnickiego*, Lublin 1975 (mps ArKUL); Z. Michałowski, *Odnowa moralna społeczeństwa środkami naprawy narodu i państwa w pismach ks. Szymona Starowolskiego*, Lublin 1975 (mps ArKUL).

na poznanie zupełnie prawie nie przebadanej karty dziejów teologii moralnej XVII w. wykładanej w seminariach duchownych. Interesujące dla badacza przeszłości rodzimej teologii moralnej byłoby poznanie wykładowców tego przedmiotu, ich formacji teologicznej, stosowanych pomocy dydaktycznych, i realizowanych programów nauczania.

Postulat kontynuowania badań należy skierować w szczególności pod adresem zakonów, przede wszystkim jezuitów i dominikanów jako najbardziej oddziałujących na całość uprawianej teologii moralnej w Polsce XVII w. Oprócz czołowych moralistów w zakonnych ośrodkach nauczania istniała cała grupa autorów mniej znanych i popularnych, a jednocześnie dość znacznie wpływających na szersze grono odbiorców (szkoły klasztorne czy konwentualne). Konieczne wydaje się też podjęcie dokładniejszych badań nad podręcznikami obowiązującymi w szkołach zakonnych oraz nad programem nauczania teologii moralnej w ramach teologii scholastycznej, lub w latach późniejszych jako samodzielnej dyscypliny teologicznej. Osiągnięte wyniki wypełniłyby niektóre luki istniejące wciąż w obrazie dziejów polskiej teologii moralnej tego okresu.

Andrzej F. Dziuba